

УДК: 351:321.01(091)

Петровський Петро Михайлович,

д. держ упр., доцент, Львівський регіональний
інститут державного управління НАДУ при
Президентіві України, завідувач кафедри
державного туправління та місцевого
самоврядування,
тел.: (032) 244-81-82; (032) 238-02-42;
050-317-97-47; e-mail: Petro_Petrovskyi@i.ua.

Гуманітаризм як теоретико-методологічна основа подолання радянського тоталітаризму

Розглянуто гуманітаризм як необхідну теоретико-методологічну основу подолання радянського тоталітаризму. Гуманітаризм визначається як сучасне вчення про людину, що розкриває її сутнісні характеристики та бере до уваги всю повноту її життєдіяльності. Якраз акцентування уваги на правах і свободах людини, її критичному мисленні, толерантності та суб'єкт-суб'єктних відносинах між владою і громадянином може забезпечити подолання рецидивів радянського тоталітаризму і утвердження демократичної цивілізованості.

Ключові слова: гуманітаризм, теоретико-методологічна основа, гуманітарна парадигма, тоталітаризм, людинознавство, свобода, толерантність.

Humanitarianism as a Theoretical and Methodological Basis of Overcoming the Soviet Totalitarianism

Humanitarianism as a necessary theoretical and methodological basis of overcoming the Soviet totalitarianism is considered. Humanitarianism is defined as modern study of man that reveals his essential characteristics and takes into account all plenary of his life activities. Just focusing on the rights and freedoms of man, his critical thinking, tolerance and subject-subject relations between authorities and a citizen can provide overcoming the relapses of the Soviet totalitarianism and the establishment of a democratic civilization.

Key words: humanitarianism, theoretical and methodological basis, humanitarian paradigm, totalitarianism, human studies, freedom, tolerance.

Постановка проблеми. Українська традиція теоретичного обґрунтування і практичного ствердження гуманітарної сутності держави формувалася досить суперечливо, вона підпорядковувалася першочерговому завданню – державотворенню, що ставило на порядок денний питання про

форми влаштування політичного устрою, національної єдності тощо. Історичні умови бездержавності сприяли розповсюдженню романтичних підмін реальності, пошуку уявних картин соціальної справедливості тощо. Водночас в українській суспільно-політичній думці початку ХХ століття під впливом демократичних тенденцій тогочасної Європи почало формуватися сучасне, орієнтоване на людину розуміння держави. Цьому насамперед сприяли ідеї І. Франка про первинну соціальну цінність людської особистості та погляди Б. Кістяківського на першочергове значення прав і свобод людини для державної влади.

Проте необхідно констатувати, що значний доробок представників української суспільно-політичної думки у царині людинознавства взагалі і в контексті українського державотворення зокрема в силу відомих історичних колізій не отримав належного розвитку та втілення у практику суспільно-владних відносин. За радянської доби людина з її реальними потребами та інтересами була виключена із практики і теорії державного управління, вона розглядалася, у кращому випадку, як об'єкт управлінсько-адміністративного впливу. Практика антигуманного ставлення до громадян мала послідовно визначені ідеологічні основи, яким надавалося “наукове підтвердження”. Такий підхід доповнювався започаткованою марксизмом методологічною настановою про сутність права як закріпленої в законі волі пануючого класу.

Водночас сучасний стан теоретичного заперечення і практичного неприйняття радянського тоталітаризму не відповідають рівню загроз його реінкарнації і вимагають значно більшої уваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За роки незалежності важливі аспекти використання гуманітарного підходу у висвітленні державно-управлінських процесів розглядала значна кількість вітчизняних авторів. Так, необхідність орієнтованого на людину підходу до розкриття всієї системи державного управління проводиться у працях представників політологічної [4; 12; 13; 14], юридичної [8; 21; 24] та державно-управлінської науки [15; 20]. Знаковим може бути висновок зроблений

відомими теоретиками і політиками України В. Кременем, Д. Табачником і В. Ткаченком: “Україна йде по шляху розбудови суспільства, в якому гуманістичні ідеали мають посідати домінуюче місце в системі людських орієнтирів, а принципи гуманізму, людяності, поваги до особистості та її гідності стануть безумовними імперативами, нормами як офіційної політики, так і повсякденного життя. Визначальне кредо гуманітарної політики, її світоглядний принцип – визнання людини вищою цінністю суспільства, а турботу про неї – головною функцією держави. Не особа для влади, а влада – задля особи” [12, с. 29].

Ідеї трансформації державного управління в гуманітарному напрямку, запровадження зорієнтованої на людину систему діяльності центральних і місцевих органів влади знайшла своє відтворення у низці законодавчих актів, указів Президента України і постанов уряду [17; 18; 19]. Можна констатувати, що пріоритет гуманітарної спрямованості держави закономірно впливає із основних положень Конституції України [10, ст. 3, 8, 21, 22, 23]. Проте практика врядування та забезпечення прав і свобод людини далеко не повністю відповідає конституційно закріпленим нормам і вимогами, вона досить часто демонструє зразки командно-адміністративного управління радянського зразку. Тому гуманітарна проблематика була предметом постійної уваги з боку урядових і наукових інституцій. Так, у 2000 р. Національною Академією наук України була розроблена Концепція розвитку гуманітарної сфери України, яка визначала пріоритетні завдання та напрями діяльності. Зокрема серед таких фіксувалися: формування ідеології державотворення, правове забезпечення гуманітарної сфери, розвиток освіти і виховання [308]. Ще одна незавершена спроба надання гуманітарній сфері загальнодержавного значення була здійснена у 2008 році під час обговорення проекту Концепції гуманітарного розвитку України [19].

В останній час наростає кількість наукових публікацій, що фіксують цінність гуманітарних підходів до державного управління в цілому [11; 6] та

його окремих напрямів діяльності, галузей тощо. Так, розгляд стану методології державного управління приводить відомих науковців Бакуменка В., Князева В. та Сурміна Ю. до висновку, що “основні зміни методології звичайно пов’язують з її гуманізацією, зближенням природознавства і соціально-гуманітарних наук”, а також із “підвищенням концептуального статусу гуманітарних наук” [2, с. 17]. Цю ж проблему на світоглядно-методологічному рівні як необхідність адаптації “гуманістичних ідеалів до умов України” фіксують Дашутін Г. П. і Михальченко М. І. [7, с. 12].

Проте практичне застосування людинознавства, тобто формування на його основі методологічних настанов здійснення державного управління, що водночас сприятиме подоланню рецидивів радянського тоталітаризму знаходиться на етапі становлення, потребує подальшого наукового обґрунтування. Загрозою розвитку цивілізованого українського суспільства є також ідеологічна заангажованість, нездатність політикууму разом із комуністичною ідеологією відкинути будь-яку ідеологію і замінити її на більш сучасні форми ідентичності. Натомість, комуністична ідеологія замінюється іншою, плюс міняється на мінус, і внаслідок інтелектуальна робота зводиться до вибудовування і виправдання нових ідейних міфів.

Звідси і випливає *мета* цієї статті – розкрити основні риси гуманітаризму як теоретико-методологічної основи подолання радянського тоталітаризму.

Виклад основного матеріалу. Необхідно констатувати, що подолання радянського тоталітаризму в українській державі відбувається досить непросто в силу проникнення його змісту в глибини людської ментальності.

Якщо ж подивитися на змістовне наповнення його антиподу – гуманітаризму, то необхідно зробити висновок, що він включає в себе наукове розуміння людини, визнання її цінності на рівні першооснови соціальної ідентичності та незаперечного пріоритету діяльності держави. Можна констатувати, що значні успіхи в українській суспільно-політичній думці досягнуті в контексті розуміння людини або людинознавства. Дійсно,

знання про людину, завдячуючи більш масовому вивченню філософії, психології та деяких інших, орієнтованих на людину наук, набули поширення. Попри значний вплив тоталітарного спрямування марксизму-ленінізму, розвиток вітчизняних філософії та психології здійснювався у загально-цивілізаційному напрямку і, хоч у дещо завуальованих формах, але людиноцентризм прокладав собі шлях.

Проте у контексті ідеології та практики радянського тоталітаризму людина не розглядалася як важлива соціальна цінність, їй відводилося значення засобу досягнення пріоритетної мети розвитку суспільства, якою проголошувався комунізм. У конкретному управлінському контексті така ідеократія доповнювалася офіційним проголошенням егалітарно-колективістських та практичним ствердженням правлячою партійною елітою індивідуалістично-конкурентних цінностей [5, с. 50] Зрозуміло, що ця суперечність пояснюється як чітке розмежування і протиставлення інтересів номенклатурної верхівки і народу. Тут доречно навести загальну характеристику СРСР висловлену Богданом Гаврилишиним задовго до його розпаду у 1991 р., за якою радянський політичний режим визначається як “монолітна структура влади без будь-якої альтернативи” [5, с. 40] та фіксується “привабливість радянської моделі для тих, хто вважає, що “сила є право” [5, с. 40]. Така заснована на силі, репресивна модель радянського правління, на думку класика, має бути замінена у напрямку ствердження нових цінностей, формування громадянського суспільства, “децентралізації процесу прийняття політичних рішень і обмеженні диктату згори” [5, с. 40].

Ще однією важливою умовою подолання тоталітаризму мало стати те, що “політичні інституції на всіх рівнях процесу прийняття рішень допускають справжні дискусії і участь у них” всіх активних громадян, в силу чого “зміцнюється почуття приналежності людей до цих інституцій і могла б стимулюватися готовність до уникнення конфліктів і пошуку консенсусу”, а також досягається “скорочення витрат на примусовий бюрократичний апарат та посилення почуттів свободи і гідності” [5, с. 52].

Основна проблема, яка виникає в контексті поєднання свободи особистості (що діє на основі змінної системи цінностей), необхідності ствердження відкритого, демократичного суспільства (системи динамічної нерівноваги) та визначення теоретико-методологічних основ державного управління (по меншій мірі, спільного проекту соціального розвитку) – це проблема міри поєднання загального і особистісного. Вирішення цієї проблеми здійснюється на рівні особистості як її свідоме включення у певну задану систему координат діяльності, коли відбувається легітимація окремого стандарту за допомогою раціонального осмислення його переваг стосовно інших тощо. Звідси впливає дуже важливий для розуміння гуманітарної сутності держави момент – її сприйняття окремою особою досягається свідомою рефлексією щодо низки вихідних умов діяльності та вільною ідентифікацією власної позиції із існуючими соціально-політичними платформами. Застосування цієї ознаки до умов тоталітарного режиму радянського зразка дає можливість стверджувати, що його суб'єктом, а відповідно і суб'єктом адекватної моделі діяльності могла бути тільки партійна номенклатура та її адепти. Щодо інших учасників суспільно-владних процесів (більшість представників соціуму), то їх необхідно класифікувати як об'єкти владного впливу, адже ціннісний зміст останнього як правило суперечить їх інтересам і прагненням. У цьому контексті варто додати, що поширена на сьогодні практика визначати співучасників управлінської взаємодії як її об'єктів є типовим проявом тоталітарної парадигми або ж парадигми етатизму.

На противагу цьому, орієнтована на людину (гуманітарна) парадигма державно-управлінської діяльності визнає незаперечну цінність окремої особи поряд з всіма іншими суб'єктами управлінського процесу, відповідно кожна особа має можливість і право вільно визначатися щодо існуючих форм суспільно-владних відносин і бути їх повноправним суб'єктом. Таким чином у сучасному демократичному суспільстві суперечність між особою і державою може частково знятися у прийнятті і послідовному впровадженні

гуманітарної парадигми [див. 16]. Досягається це зняття чітким проведенням межі втручання держави, коли приватне життя особи, і відповідно її ставлення, прагнення, думки (в тому числі і висловлені – прояв свободи слова в її легітимному значенні) – весь суб'єктивно-особистісний світ – знаходяться поза цією межею і, більше того, є об'єктом захисту з боку її інституцій.

Зазначимо, що звернення до проблеми свободи як цінності та її практичного ствердження в суспільно-владних відносинах стало в останній час важливим аспектом дослідження особливостей громадянського суспільства. У цьому контексті органічно розкриваються такі атрибутивні ознаки свободи як прагнення визнання гідності та прав людини, етичний дискурс, інтелектуальна критика та розуміння, а також протистояння насиллю з боку держави. Останнє асоціюється із комуністичною державою та обґрунтуванням його в марксизмі-ленінізмі через підпорядкування прав людини соціальним правам та зведення змісту свободи до значення рівності [9, с. 418] У контексті нашого аналізу вартий уваги ще один висновок А. Карася: “Тоталітарна форма насилля, що здійснюється від імені влади, докорінно суперечить природному праву людини на свободу, проте успіх досягається не лише з допомогою армії, спецслужб і міліції. Велику роль відіграє готовність частини суспільства легітимно сприймати насильство, вписуючи його форми в чинні, готові способи життя і надто – в дискурсивно-мовленнєві структури світосприйняття” [9, с. 418]. Іншими словами, практика радянського насилля над особою ґрунтувалася на світоглядних принципах, які можна класифікувати як егалітаризм, патерналізм, троцькістський (революційно-радикальний) лібералізм тощо. І сутність його не змінюється від позірних декларацій про цінність людини (у дусі радянського гасла “все в ім'я людини, все на благо людини”), адже людина розуміється не як конкретна особистість, а як середньостатистичний представник певного класу. Доречним буде зафіксувати і ще одне твердження автора, що цілком відповідає нашому ставленню – мова йде про

спосіб здійснення більшовицької влади, яка “розпочалася з організації жорсткої вертикальної системи відносин, що передбачали узалежнення, субординацію, послух і покору” [9, с. 466].

У системі такої організації влади парадигмальне (зразкове) значення набуває поведінка, що ґрунтується на класовій моралі (за приклад був Павлик Морозов), і хоча цей зразок у всій його драматичності і проблемності явно суперечить логіці загальнолюдської моралі, але якраз він кладеться в основу подальшого терору і геноциду радянського і насамперед українського селянства. Адже тут чітко простежується лінія “справедливого гніву” проти “ворогів народу”.

Доречно пригадати, що в контексті основоположних ідей марксизму свобода людини трактується як звільнення від панівного впливу речей і матеріалізованих, несправедливих соціальних відносин. Звільнення від впливу речей досягається шляхом максимального розвитку продуктивних сил, а від класової несправедливості – рівним розподілом матеріальних благ вироблених соціально диференційованою працею. Зрозуміло, що егалітарна сутність такого підходу очевидна і вона не може не породжувати соціальні протистояння і боротьбу. У контексті державного управління на парадигмальне значення світоглядних переконань звертає увагу С. Серьогін, який стверджує: “Кожний тип соціального устрою держави має доволі чітку систему соціальних механізмів, структура, організація та функції якої обумовлені характером світоглядних орієнтацій” [22, с. 223]. Така світоглядна обумовленість стосується визначення змісту “сприйняття актуальних для суб’єкта проблем і завдань”, а також вибору “адекватних для їх вирішення засобів” [22, с. 223]. Тому “покладені в основу життєдіяльності суспільства принципи колективізму, партійності та централізації управлінських процесів призвели до формування тоталітарної системи державного управління. Основу держав з ринковим типом управління складають принципи вільного підприємництва, конкуренція та лібералізація державного управління” [345, с. 245].

Для сучасного цивілізованого суспільства свобода особистості є “величезним благом і досягненням відкритого суспільства”, “вона дає можливість людям навчитися думати самим, вирішувати, чого вони хочуть, і перетворювати свої мрії в дійсність” [23, с. 92]. Ціннісне значення свободи полягає у тому, що попри властивий їй негативний аспект – “відсутність обмежень і стримуючих чинників” [23, с. 92], її відчуття формує винятковий інтерес, натхнення і приносить величезне задоволення, отже стає дієвою спонукою діяльності людини. Важливою умовою гарантування продуктивного значення свободи особи для суспільстві є її свобода “від політичного нагляду і контролю”, або дотримання принципу правової держави, за яким “влада не повинна поширюватися на приватні, міжособистісні відносини” [3, с. 198]. Ознакою тоталітарного правління є якраз “безпосереднє управління політичною владою, речами і людьми” [3, с. 191].

На відміну від цього буттєвого розуміння свободи, марксизм абсолютизує її гносеологічний аспект, акцентує увагу на пізнанні зовнішніх чинників як необхідних і невідворотних причин поведінки людей. Такий матеріалістичний детермінізм доповнювався фаталістичним телеологізмом (заданістю комуністичної ідеї), що з необхідністю вело до тоталітарного поширення пануючої ідеології на внутрішню сферу життя людини. Таким чином, радянське управління стало репресивним політичним правлінням, яке позбавлене адміністративної складової, а відповідно і залучення громадян до вирішення суспільних проблем. За таких умов, роль знання зводилася до розкриття “історичної необхідності” – однозначної лінії розгортання суб’єктивно визначеної революційної доцільності. Тоталітарна сутність радянської держави вимагала відповідного знання – догматичного знання, що виправдовувало єдиний вектор розвитку. Не випадково Дж. Сорос підкреслює, що критичне мислення є необхідною умовою відкритого суспільства, гарантування його внутрішньої динаміки і розвитку [23, с. 65]. Мислення людини шляхом критичних ставлень модифікує, шліфує і, в

кінцевому випадку, удосконалює розуміння складних суспільних процесів і створює можливості впливати на них. Внаслідок цього формується особисте свідоме ставлення до наявних в суспільстві типів розуміння існуючої дійсності, виникає внутрішня ідентичність із тією чи іншою парадигмою влаштування суспільно-владних відносин і вирішення соціальних проблем.

Таким чином, до основних ознак тоталітарного режиму необхідно віднести:

- повне (тотальне) панування ідеології та недопустимість внаслідок цього існування справжніх парадигм (методологічних моделей) свідомого ставлення до здійснення державного управління, доповненням чого є догматичне мислення, покликане надати форми легітимності усталеним догмам;

- глибока суперечність між декларованими і справжніми цінностями, основними з них (попри популістське проголошення людини вищою цінністю) є егалітарно-колективістські, які орієнтують на “рівність у бідності” і не можуть служити дієвими спонуками до розвитку;

- макіавеллізм – нехтування автономією засобів, їх повне підпорядкування меті, що у дійсності перетворює людей на гвинтики державної машини, виправдовує мільйонні людські жертви політичною доцільністю побудови комунізму тощо;

- матеріалістична методологія, що поширює природничонауковий підхід і його об’єктивні методи дослідження (спостереження, експеримент) та причинно-необхідного пояснення (стимул - реакція) на внутрішній світ людини (типово радянська психологія і бігевіоризм є її частковими проявами). На цій основі досягається можливість через зміну умов життя, зокрема доведення їх до нестерпних, впливати на стан людської психіки – формувати страх, невпевненість, залежність;

– вузьке трактування права як утвердженої в законі волі панівного класу, що, попри позитивне значення спільних цінностей, нівелює приватні права окремих людей, констатує їх стан підданих, а не громадян;

– акцентування уваги на економічній ефективності державного управління (в її редукованій економічній формі) і відповідному нехтуванні гарантування державою соціальної справедливості тощо.

Власне кожна із цих ознак є давно розкритою і мала б бути зрозумілою, але насправді практика сучасного ставлення багатьох представників політики і державного управління до різних суспільно-владних проблем і шляхів їх вирішення демонструє необізнаність із цими, здавалося б хрестоматійними, речами. І проблема тут схована значно глибше, ніж може здатися на перший погляд. Справа в тому, що зміна радянської антигуманної практики мала спиратися на глибоке переосмислення теоретичних, світоглядних основ життєдіяльності суспільства та суспільно-владних відносин. Таке переосмислення можливе завдячуючи запровадженню гуманітарних цінностей, бо як стверджують відомі вчені-правники “без людського виміру державного управління в Україні неможливі як його демократична трансформація, так і подальша модернізація в гуманітарному напрямі” [8, с. 92]. Ця ж думка проводиться іншими авторами, що підкреслюють значення філософського осмислення, без якого “видається неможливим формування сучасної філософії управління й нової управлінської парадигми, яка була б адекватною складним, мінливим і суперечливим вимогам сьогодення” [11, с. 4].

Водночас ставлення до вчорашніх “реалій і цінностей” є досить невизначеним. Так, можна чути висловлювання на кшталт того, що “втрата в незалежній Україні багатьох усталених, як здавалося за умови колишнього радянського політичного режиму, цінностей, моральних і політико-правових орієнтирів, вже призвела до глибоких кризових явищ як у сфері духовних, так і матеріальних суспільних відносин, у тому числі у сфері відносин власності та державного управління. Це зумовлює необхідність вироблення

суспільного світогляду, зокрема, управлінської свідомості, що відповідає сучасним історичним умовам і обставинам” [8, с. 85]. Думається, що цей, ще досить виважений у порівнянні з іншими контекст ставлення, є принципово неправомірним – причиною кризових явищ в незалежній Україні є не втрата радянських цінностей, а нездатність українських політиків-демократів та інтелектуалів розгорнути належний просвітницький дискурс щодо принципової відмінності тоталітаризму і гуманітаризму та соціальної значимості якраз гуманітаризму.

Висновок. Актуальне для сучасного стану українського суспільства і політикуму подолання рецидивів радянського тоталітаризму можливе на рівні системного заперечення його різних проявів, теоретико-методологічною основою якого є гуманітаризм – сучасна парадигма розуміння і ставлення до суспільно-владних процесів, що включає насамперед сучасні глибокі знання про людину. Теорія і практика утвердження гуманітаризму може бути зведена до прийняття людини за пріоритетну соціальну цінність, забезпечення прав і свобод особи, принципу толерантності і паритетності відносин між владою і громадянином.

Перспективи подальших наукових досліджень цієї проблематики можна бачити у більш детальному теоретичному обґрунтуванні необхідності прийняття на законодавчому рівні концепції гуманітарного розвитку країни та відповідних конкретних трансформаційних змін практики державного управління у напрямі демократичного врядування, тобто ствердженні принципу гуманітаризму як визначального для взаємовідносин влади та суспільства.

Література

1. Атаманчук Г. В. Методологічні проблеми сучасного державного управління [Текст] / Г. В. Атаманчук // Вісник УАДУ. — 2001. — № 3. - С. 9— 12.
2. Бакуменко В. Методологія державного управління: проблеми становлення та подальшого розвитку [Текст]. / В. Бакуменко, В. Князев, Ю. Сурмін // Вісник УАДУ— К.: 2003. — № 2. — С. 11—27.
3. Видрін Д. Г., Табачник Д. В. Україна на порозі XXI століття: політичний аспект [Текст] / Д. Г. Видрін, Д. В. Табачник. — К. : Либідь, 1995. — 294 с.

4. Воронов І. О. Людина і політика: У пошуках гуманістичних альтернатив [Текст] / І. О. Воронов. — К. : Генеза, 2004. — 315 с.
5. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє [Текст] / Гаврилишин Б. Пер. з англ. Л. Л. Лещенко. — Київ: Основи, 1993. — 238 с.
6. Гогвуд Б. Аналіз політики для реального світу [Текст] / Б. Гогвуд, Л. Ган ; пер. с англ. А. Олійник ; наук. ред. пер. В. Тертичка. — К. : Вид-во імені Соломії Павличко “Основи”, 2004. — 396 с.
7. Дашугін Г. П. Український експеримент на терезах гуманізму [Текст] / Г. П. Дашугін, М. І. Михальченко. — К. : Парламентське видавництво, 2001. — 335 с.
8. Державне управління і політика [Текст] : монографія / В. В. Цветков, В. М. Селиванов, О. В. Скрипник. — К. : Видавництво “Абрис”, 2006. — 312 с.
9. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях [Текст]: Монографія / А. Карась. — Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. — 520 с.
10. Конституція України [Електронний ресурс]: Прийнята на п'ятій сесії верховної Ради України 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Режим доступу : www.portal.rada.kiev.ua.
11. Кремень В. Г. Актуальні проблеми філософії соціального управління / В. Г. Кремень, С. М. Пазиніг, О. С. Пономарьов // Теорія і практика управління соціальними процесами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія [Текст]. — 2008. — № 1. — С. 3—10.
12. Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М. та ін. Україна: альтернативи поступу: (Критика історичного досвіду) [Текст] / В. Г. Кремень, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко та ін. — К. : “ARC-Ukraine”, 1996. — 793 с.
13. Курас, Іван. Українська гуманітаристика: досягнення і проблеми : (До VI Міжнародного конгресу українців) [Текст] // Історичний журнал : наукове громадсько-політичне видання / Інститут політичних і етносоціальних досліджень НАН України. - Київ : Вища школа. - 2005 р. № 5 - С. 3 - 12.
14. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX ст.) [Текст] / Ю. Левенець. — К. : Стило, 2001. — 585 с.
15. Молодцов О. В. Парадигма публічного управління у вимірах інформаційного суспільства [Текст] / О. В. Молодцов // зб. наук. пр. НАДУ. — Вип. 2 / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. — К. : Вид-во НАДУ, 2004. — С. 78—88.
16. Петровський П. М. Гуманітарна парадигма в системі державного управління [Текст] : монографія / П. М. Петровський. — Львів : ЛІДУ НАДУ, 2008. — 252 с.
17. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики [Електронний ресурс]: Закон України від 1 липня 2010р., №2411-VI // Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/12069.html>.
18. Про підготовку та проведення Всеукраїнського форуму інтелігенції [Електронний ресурс] : Указ Президента України № 12/2008 від 11.01.2008 р. // Режим доступу : www.president.gov.ua.
19. Про проект Концепції розвитку гуманітарної сфери України [Електронний ресурс] : Постанова Національної Академії наук України № 79 від 29.03.2000 р. // Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.5104.0>.
20. Рудакевич М. І. Етики державних службовців : монографія / М. І. Рудакевич. — К. : Вид-во НАДУ, 2003. — 360 с.
21. Селиванов В. Людський вимір сучасних українських держави і чинного права [Текст] / В. Селиванов // Юридичний вісник. — 2007. — С. 5—14.

22. Серьогін, М. С. Державний службовець у взаємовідносинах влади і суспільства [Текст] : дис. на здоб. ст. д-ра н. з держ. упр. / М. С. Серьогін ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. — К. : НАДУ, 2004. — 347 с.
23. Сорос Дж. Советская система: к открытому обществу [Текст] / Дж. Сорос; Пер с англ. — М.: Политиздат, 1991. — 222 с.
24. Теорія держави і права [Текст] : навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков ; за заг. ред. С. Л. Лисенкова та С. Л. Копейчикова. — К. : Юрінком Інтер, 2003. — 368 с.